

**L'art de viure. Cases per a artistes a Cadaqués.
L'art concret com a generador d'arquitectura.
Peter Harnden i Lanfranco Bombelli**

1

Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de la Salle
Universitat Ramon LLull

Tesi doctoral de Marc Arnal Huguet
Directors: Robert Terradas Muntañola i
Teresa Rovira Llobera



TESI DOCTORAL

L'art de viure. Cases per a artistes a Cadaqués.
L'art concret com a generador d'arquitectura.
Peter Harnden i Lanfranco Bombelli.

Realitzada per Marc Arnal Huguet

Universitat Ramon Llull

Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de la Salle

Dirigida per Robert Terradas Muntañola i Teresa Rovira Llobera

Agraïments:

Un agraïment molt especial a Luca i Nicola Bombelli, sense el seu recolzament i ajuda aquest treball no hauria estat possible.

A Huc Malla per ajudar-me a entendre la complexa personalitat de Lanfranco Bombelli.

A Joaquín Gonzalez Rojas per permetre'm consultar el seu arxiu i per les llargues converses que m'han aportat molta llum.

A Manuel Martínez Marín per compartir amb mi de manera molt generosa els seus coneixements sobre Bombelli i per cedir-me dibuixos i fotografies.

A Xavier Corberó, a Jean C. Fasquelle, a Parvine Curie i a Birgit van Look per explicar-me de primera ma les seves vivències amb Peter Harnden i o Lanfranco Bombelli.

Als meus directors de tesi Robert Terradas i Teresa Rovira.

A l'Esteve Terradas per il·lustrar-me sobre Cadaqués i la seva arquitectura.

A Roser Torras per la seva paciència en la difícil tasca de la correcció del text.

A tots aquells que m'han permès entrar amablement en les seves cases.

A la família Lopez Sala per cedir-me un extens arxiu de fotografies de Cadaqués

A aquells que en un moment o altre m'han aportat valuoses dades, m'han recolzat i ajudat en el llarg camí:

Mercé Barberà
Pere Bellés
Guillermo Bertolez
Jaume Llach
Nuria Martí
Anna Martínez
Xavier Vilasís

Als becaris, ex alumnes meus, de l'Escola d'Arquitectura de la Salle que m'han ajudat en el redibuix dels projectes i en la recerca d'informació. Per ordre d'antiguitat:

Violeta Linares
Luis Garcia
Margalida Nadal
Cristina Gonzalez
Neus Morales
Kico Fuentes
Macarena Gómez

I molt especialment per el seu incondicional recolzament, pels seus comentaris, consells, correccions, paciència, ànims...:

Anna Limona

A tots vosaltres moltes gràcies per tot!

a l'Anna, l'Abril i la Martina. 3
Ja he tornat!



"M'he proposat descobrir el perquè de les coses i transformar el meu plaer en coneixement."

Baudelaire

*"Quin és la primordial bellesa de Cadaqués?
L'estructura i solament això!"*

Salvador Dalí

Índex

Pròleg

- 9 Cubo cinque: Homenatge de Lanfranco Bombelli a Peter Harnden

Primera part

- 20 Context històric, social i cultural
21 - Context geogràfic
24 - Context històric
35 - El turisme
26 - La Gauche Divine
28 - L'ambient artístic
31 - Arquitectura moderna a Cadaqués abans de
l'arribada de Harnden i Bombelli. 1955 – 1958
34 - L'arquitectura moderna de Cadaqués 1958 – 1971.
Les obres de Harnden i Bombelli

Segona part

- 41 Harnden i Bombelli, l'arquitectura per l'art
46 - L'objecte d'estudi

53 La casa del galerista

55 La casa museu o la casa del galerista George W. Staempfli. 1960

- 55 - L'encàrrec
57 - Situació
57 - L'emplaçament
59 - Preexistències
61 - Descripció del programa
66 - Integrar-se sense destacar
68 - Viure dintre d'una obra d'art
69 - Els materials com a representativitat del status social
70 - L'espai i els detalls com a representativitat del status cultural
73 - Casa museu
77 - La casa per a les relacions públiques
79 - La casa per a les vacances

- 81 **La casa de l'artista**
- 83 La casa de l'escultor
- 85 **L'escultura habitable: la casa de l'escultora Mary Callery 1961**
- 87 - L'encàrrec
- 89 - Situació i preexistències
- 91 - Descripció del programa
- 103 - La casa com a buidat d'un sòlid
- 115 - El procés de l'elaboració del projecte
- 119 **El taller de l'artista**
- 123 **Esculpir en el buit: el taller de Mary Callery 1964**
- 125 - La situació
- 127 - Les preexistències
- 129 - Descripció del projecte
- 139 - Esculpir en el buit
- 148 - L'interior del taller, una versió abstracte de l'espai
- 149 - El taller
- 153 **L'espiral del (land) art: el taller i habitatge de Xavier Corberó**
- 155 - L'encàrrec
- 157 - La situació
- 159 - Les preexistències
- 161 - Descripció del projecte
- 169 - L'espiral del land art
- 170 - Integració del projecte en el paisatge
- 174 - "L'art és natura"
- 182 - L'interior
- 189 **La casa de l'editor, la casa del lector**
- 191 **La casa Fasquelle: la biblioteca habitable**
- 191 - L'encàrrec
- 193 - La situació
- 197 - Les preexistències
- 199 - Descripció del projecte

- 203 - Integració del projecte en el paisatge
- 207 - Els antecedents: la casa Bordeaux-Groult
- 215 - La casa Bordeaux-Groult: una lectura moderna de l'arquitectura popular
- 215 - "Una sèrie de casetes annexes, una casa de poble"
- 218 - Les barraques de pescadors, la casa Dalí i la casa Bordeaux-Groult
- 225 - La casa Fasquelle: evolució de la casa Bordeaux -Groult
- 228 - La biblioteca habitable

Tercera part

242 L'art concret com a generador d'arquitectura

247 Anàlisi de l'obra pictòrica de Bombelli

- 248 - El triangle pitagòric
- 253 - La successió de Fibonacci
- 255 - Sèries numèriques i matemàtiques
- 264 - Cercles i el teorema de Descartes

266 L'art concret aplicat a l'arquitectura de Harnden i Bombelli

- 268 - La casa Staempfli 1960
- 272 - La casa Bordeaux-Groult 1961
- 276 - La casa Callery 1961
- 282 - La casa Bombelli 1961
- 286 - L'estudi de Mary Calleri 1963
- 293 - La casataller Corberó 1966
- 296 - La casa Fasquelle 1968

298 Arquitectura concreta: la fusió de l'art concret i l'arquitectura

Quarta part

301 Bombelli arquitecte, artista, galerista i promotor cultural

305 La Fàbrica de Creació

- 306 La Casa del Capità i la Fàbrica de Sardines
- 306 - L'encàrrec
- 309 - La situació
- 311 - Les preexistències. La fàbrica de salaó de peix can Pont
- 314 La Casa del Capità
- 319 La Fàbrica de Sardines

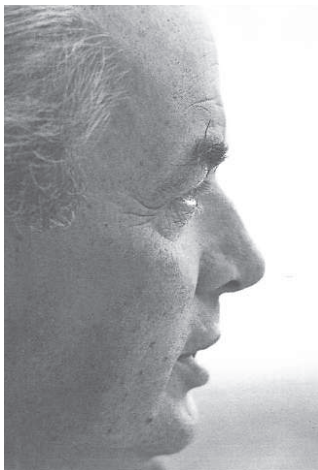
- 329 - El primer projecte
- 329 - El projecte construït
- 338 - N°1 Galeria Cadaqués
- 338 - N°2 Galeria Pasqual Fort
- 339 - N°3 Estudi de fotografia de Hilmar Pfaelzer
- 341 - N°4, N°5 i N°11 Apartaments per a la família Pfaelzer
- 342 - N°6 Estudis dels escultors François Stahl i Parvine Curie
- 343 - N°7 Estudi de Pepo Sol
- 343 - N°8 Estudi per als artistes convidats de la Galeria Cadaqués
- 344 - N°9 Estudi del pintor i vitraller Hans Gunter van Look
- 345 - N°10 Galeria Cadaqués 2
- 347 - N°12 Casataller dels pintors Eduard Arranz-Bravo i Rafael Bartolozzi
- 349 - N°13 Ampliació del taller de Eduard Arranz-Bravo i Rafael Bartolozzi
- 352 - Exposició dels artistes de la Fàbrica en la Galeria Cadaqués
- 355 - "La necessitat crea la forma"

Cinquena part

- 357 **Reflexions finals**
- 357 HB,BH
- 358 L'associació Harnden - Bombelli
- 359 Aprenentatge i evolució
- 361 La vigència de l'obra de Harnden i Bombelli
- 363 1-Els tallers per artistes
- 363 - 1.1 La casataller
- 366 - 1.2 El mirador
- 368 - 1.3 La llum natural
- 369 2- Integració del projecte en l'entorn
- 373 3- Utilització de sistemes constructius locals
- 376 4- Abstracció: l'essència comú de l'arquitectura popular i la moderna.
- 376 5- Art i arquitectura
- 376 - 5.1 La relació arquitecte client
- 378 - 5.2 Art concret aplicat a l'arquitectura: l'arquitectura concreta
- 387 **Bibliografia**



Cubo cinque, gravat de Lanfranco Bombelli en el Cadaqués portfolio one, 1973



Peter Harnden fotografiat per José Antonio Coderch

(1) Cubo cinque forma part de Cadaqués portfolio One editat el 1973. Carpeta formada per 12 serigrafies de diversos autors -com s'explicarà en aquest pròleg- de 50x50cm amb textos de Eugen Gomringer i Antoni de Senillosa.

Edició A, en blanc i negre, de 150 exemplars signats i numerats 1/150, 26 numerats de la A a la Z i 24 PA (proves d'autor) signades.

Edició B, en color, de 50 exemplars signats i numerats I/XL i 10 PA signades.

Disseny gràfic de Max Huber.

(2) Marie "Missie" Wassiltchikoff (Sant Petesburg 1917, Londres 1978) exprincesa russa s'exilià a Berlín on passà tota la segona guerra mundial. Durant aquells anys va relatar les seves vivències de la guerra des de la capital alemanya en un diari personal publicat pòstumament ("Los diarios de Berlín 1940 - 1945" editorial Seix Barral, Barcelona 1985). Aquest diari avui és el llibre més llegit a alemanya.

El 1946 "Missie" contragué matrimoni amb Harnden.

Pròleg

Cubo Cinque: homenatge de Lanfranco Bombelli a Peter Harnden

Cubo cinque (1) és el títol del dibuix que Lanfranco Bombelli Tiravanti dedicà al seu soci i amic Peter Graham Harnden per retre-li homenatge després de la seva prematura mort als 58 anys d'edat, el 15 d'octubre del 1971 a Cadaqués.

Peter Harnden va néixer a Londres l'any 1913. Arran de la feina del seu pare que era diplomàtic dels EUA, passà la seva joventut a Espanya, Suïssa, Itàlia i Alemanya. A la majoria d'edat tornà als EUA per iniciar la carrera d'arquitectura a Yale, estudis que abandonà després d'alguns cursos.

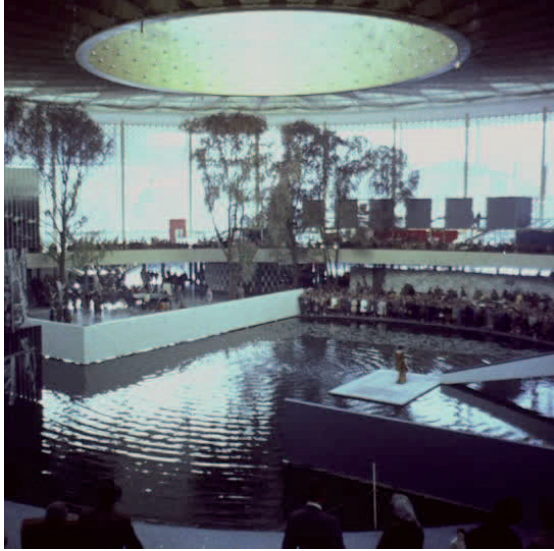
Cap el 1938, a Califòrnia, on vivia en aquells moments, fundà el "*Grup Studio*" dedicat a organitzar exposicions d'art, arquitectura i disseny.

El 1941, quan els EUA varen entrar a la segona guerra mundial, s'allistà com a voluntari en el cos d'oficials de l'exercit nord-americà i fou destinat a Mònaco. Acabada la guerra, al 1945, va intervenir en el Procés de Nuremberg on conegué a la princesa russa Marie Wassiltchikoff amb qui contrauria matrimoni (2).

A la fi de la guerra, entre el conflicte militar i la barbàrie nazi, Europa restà totalment devastada i quedà dividida en dues parts: la pro soviètica i la pro americana. És en aquest context que els EUA volen liderar la reconstrucció d'Europa i posar fre al comunisme. És així com Harry Truman, dintre del marc de la llei de l'European Recovery Program, creà el Pla Marshall (1948 - 1952.)

El 1947, Harnden és incorporat a l'Estat Major del Govern Militar dels EUA amb l'encàrrec d'organitzar a Múnic "Exhibition Program" per promocionar la cultura nord-americana.

Ja instaurat el Pla Marshall, al 1948, passà a liderar a l'ambaixada americana de París, la "Visual Information Unit", programa d'exposicions per a la divulgació d'aquest Pla a Europa.



Interior del pavelló dels EUA en la Exposició Internacional de Brussel·les, 1958.



Estudi de Harnden i Bombelli a Orgeval

D (3) Veure la definició d'art concret en el capítol d'aquesta tesi: *Art concret com a generador d'arquitectura*.

(4) Per aprofundir en la biografia dels arquitectes és aconsellable llegir l'article "Dos estrangers a l'Espanya dels anys seixanta" d'Antonio Piza publicat en el catàleg "El Cadaqués de Peter Harnden i Lanfranco Bombelli". Editat per el COAC demarcació de Girona, 2002.

Podem també llegir la interessant autobiografia de Bombelli "Records en desordre" publicada en el catàleg "galeria Cadaqués. Obres de la col·lecció Bombelli" editat per el MACBA, 2006.

Lanfranco Bombelli va néixer a Milà el 1921. Inicià els estudis d'arquitectura al Politècnic de Milà el 1940. El 1943, en plena guerra, s'allistà com a cadet a la marina, motiu pel qual va haver d'abandonar els estudis

El mateix any fou capturat per les tropes alemanyes però va aconseguir fugir i es refugià a casa de la seva àvia a Suïssa. En aquest país i tot esperant el final de la guerra, prosseguí els estudis d'arquitectura al Politècnic de Zuric fins el 1946, any en què acabà la carrera. Ben aviat va entrar en contacte amb l'ambient cultural d'aquesta ciutat. Ja des de l'etapa milanesa, Bombelli mostrà interès per l'art abstracte, sobretot en la seva vessant concreta (3). A Suïssa entrà a formar part del grup d'artistes Alianz afiliats a l'**art concret** juntament amb Richard Paul Lohse, Max Huber i **Max Bill** amb qui l'acabaria unint una gran amistat.

Des de el 1946 participà en exposicions on mostrà les seves obres concretes.

El 1947 organitzà l'exposició "Arte concreta e astratta" en el Palazzo Ex-Reale de Milà on participaren artistes com Arp, Bill, Huber, Kandinsky, Klee, Lohse, Munari, Vantongerloo i ell mateix entre d'altres. Aquesta mostra el dugué a formar part del Comitè Director de la VIII Triennial de Milà.

Tornà altra vegada a Suïssa on treballà com a professor assistent de composició en el Politècnic de Zuric.

Al setembre del 1949 Harnden necessitava un arquitecte que l'ajudés a dirigir la seva oficina de l'ambaixada americana de París i li proposà a Max Bill ocupar aquesta vacant que aquest rebutjà en no voler abandonar Suïssa. Bill li feu l'oferiment de la feina al seu amic Bombelli i així, el febrer de 1950, l'italià va entrar a treballar a l'equip de la "Visual Information Units" de la MSA (Mutual Security Agency) dirigit per Harnden. (4)

Ell mateix descriu aquell moment de la següent manera:

"Vaig començar un període intens de feina, amb jornades de deu a dotze hores, set dies la setmana, viatjant per tot Europa, amb visites freqüents a Washington i Nova York."



Pavelló dels EUA a la Fira de Mostres de Barcelona, 1956.



Cadaqués a principis del segle XIX.



Peter Harnden fotografiat davant de "Villa Gloria".

(5) L'any 1951 Harnden quedà fascinat per el pavelló espanyol de la IX Triennial de Milà projectat per Coderch. Mitjançant el nebot de l'arquitecte català que treballava en la seu de la UNESCO a París, Harnden conegué a Coderch quan aquest tornant de la inauguració de l'escola d'Ulm de Max Bill s'hostatjà en la casa de l'americà a Orgeval. Aquest seria el principi d'una llarga amistat.

L'any 1956 el govern nord-americà va decidir traslladar l'oficina d'exposicions de París a Washington. És en aquest moment que Harnden i Bombelli, que no volien abandonar Europa, van decidir obrir un despatx professional propi a Orgeval -a uns 25km de la capital francesa- des d'on continuaren treballant per al govern americà. Des d'aquesta nova oficina projectaren els pavellons del govern americà en fires internacionals, principalment a Europa com el de l'Exposició Internacional de Brusel·les del 1958 amb Bernard Rudofsky però també arreu del món com la Fira de Montreal del 1968 o la d'Osaka del 1970.

Harnden i Bombelli van arribar per primera vegada a **Cadaqués** el 1956 quan tornant d'un viatge de feina a Madrid, van seguir els consells del seu amic Coderch (5) que els havia recomanat que de tornada a París fessin escala a Cadaqués, el poble més autèntic de la costa catalana. La parella d'arquitectes, hostatjats per Alfons Milà, van quedar completament captivats per la població. En paraules de Bombelli "ens causà una tremenda impressió".

L'any 1959 decidiren comprar-hi una casa, "Villa Gloria", per a reformar-la i passar-hi les vacances amb les respectives famílies.

Cadaqués havia estat històricament un petit poble de pescadors. Situat en el centre del Cap de Creus (una península rocosa formada per l'empenta dels Pirineus al arribar al mar) i a causa de la seva abrupta orografia només era accessible per terra mitjançant una mala i sinuosa carretera entre altes muntanyes. Aquest fet va provocar el seu secular aïllament, tant és així que Josep Pla descrigué Cadaqués com a la única illa enganxada al continent.

A finals dels anys 50, sota la dictadura militar que imposa una severa censura i hermetisme, Espanya patia un endarreriment econòmic i cultural enorme en comparació a la resta de països democràtics europeus.

Vaser en aquests anys quan el govern dictatorial, conscient de les conseqüències que comportava l'aïllament del país, plantejà una tímida obertura que provocà el despertar econòmic; foren els anys de la Espanya "desarrollista"; els anys del boom turístic de la costa.

Degut a la mala comunicació que tenia Cadaqués per terra (en aquell moment el viatge per carretera des de Barcelona era de més de 5 hores) l'arribada del turisme es feu d'una manera molt més progressiva que a la resta de la costa



Cadaqués a principis del segle XIX. Una arquitectura vernacular, austera, senzilla, sense pretensions, construïda amb molts pocs recursos i pocs materials



Marcel Duchamp, Teeny Duchamp, Salvador Dalí i Gala. Foto R. Descharnes, agost 1958

⌘ (6) Josep Pla. Cadaqués. Editorial Joventut, Barcelona 1947

catalana que, en molts pocs anys, canvià completament la seva fisonomia.

Quan els dos arquitectes van arribar a aquest poble empordanès es trobaren una arquitectura vernacular, austera, senzilla, sense pretensions, construïda amb molts pocs recursos i pocs materials. Les construccions eren volums simples de petites obertures i de cobertes inclinades de teula àrab. Era, en definitiva, una arquitectura molt abstracte; en paraules de Pla d' "*una normalitat arquitectònica perfecte*".(6)

Aquella "illa" de pescadors, anxovers i pagesos colpejada per la tramuntana era, en aquell moment, un indret únic que amb la presència de **Dalí**, que hi tenia la seva residència, i de **Duchamp**, que hi passava tres mesos l'any, es va convertir en el pol d'atracció de molts artistes, convertint-se així en un nucli cultural de primer ordre. Cadaqués era el lloc ideal per passar-hi les vacances pels dos arquitectes.

Ben aviat es formà un grup nord-americà a Cadaqués amb arquitectes com Elliot Noyes, Peter Blake, George Nelson, artistes com Harry Bertoia, **Mary Callery**, el dissenyador **Ivan Chermayeff** i els galeristes **George Staempfli** i Bàrbara Curteis.

Cadaqués es convertí en una mena d'oasi en aquella Espanya dictatorial com mostra en un reportatge el número de la revista Life en la versió espanyola del gener del 1964 on Harnden i Bombelli en són pràcticament els protagonistes, i mostra com aquests passen unes vacances de mar i sol entre artistes i intel·lectuals.

Després de l'adquisició i reforma de "Villa Gloria" i la construcció d'una casa per la família Bombelli prop de l'església, Harnden i Bombelli decidiren passar més temporades i cada vegada més llargues a Cadaqués. La seva passió per aquesta població era tant forta que el 1962 van tancar l'estudi d'Orgeval per traslladar-lo a Barcelona. Aquest despatx, que seria el seu centre d'operacions fins a la mort de Harnden, estava situat als baixos de l'edifici situat al carrer Joan Sebastià Bach nº9, obra de l'arquitecte italià Marcello Leonori, just al costat de l'edifici construït per Coderch on Harnden i Bombelli tindrien la seva residència.



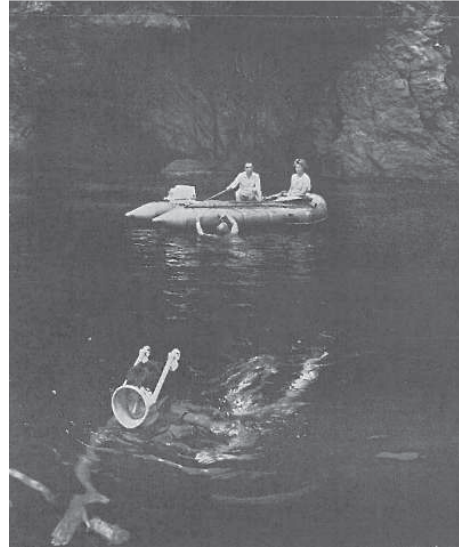
Despatx de Harnden i Bombelli a Barcelona. foto Giorgio Casali



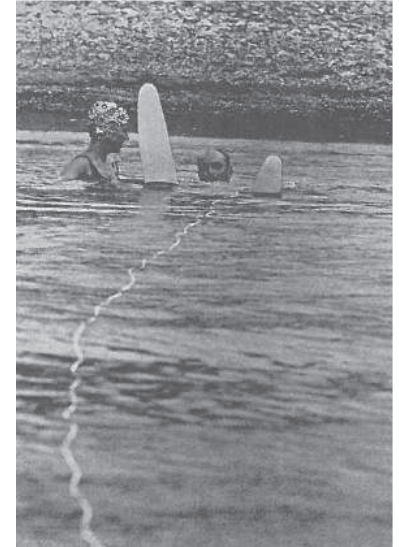
La sala d'estar del apartament de Harnden en l'edifici de Coderch del nº7 del c/ J. S. Bac

(7) Fragment d'una carta escrita per "Missie" a l'arquitecte Peter Blake poc després de la mort de Harnden.

(8) En un article publicat en La Vanguardia española el diumenge 10 d'agost de 1969 per Joan Guillaumet titulat "Entre el sosiego y la fiebre. Cadaqués, en el fiel del agua y la colina"



Els matrimonis Harnden i Bombelli a Cadaqués en el reportatge de la revista Life del 6 de gener del 1964



La relació entre Harnden i Bombelli duraria 21 anys. Va ser una relació intensa 13 des del punt de vista professional i que derivà en una estreta amistat tal com il·lustra el fragment de la carta escrita per Marie Wassintchikoff a Peter Blake poc després de la mort del seu marit:

"Franco has been unbelievably helpful and kind and is himself quite shaken and very unhappy. They both were like members of the family..." (7)

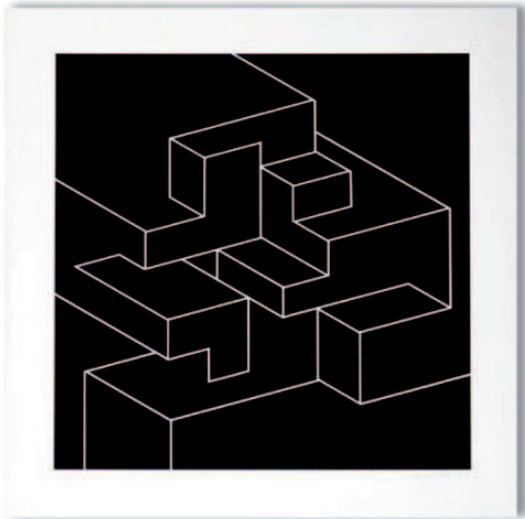
Al binomi Harnden - Bombelli s'hi afegí un tercer element que va ser el poble de Cadaqués que marcaria les seves vides des del moment en què el van trepitjar per primera vegada. L'americà, un cosmopolita que havia viscut als Estats Units, Mèxic i a diversos països d'Europa, va triar Cadaqués per ser enterrat.

D'aquesta població digué:

"De donde no me movería nunca" (8)



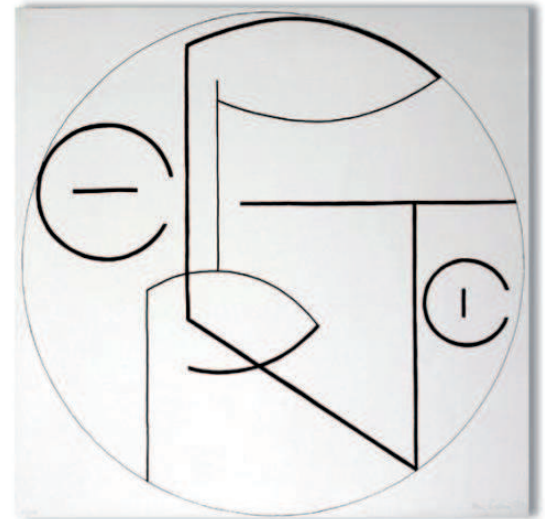
Marcel Duchamp, Teeny Duchamp amb la seva filla al apartament del pintor a Cadaqués. Foto publicada en la revista L'Espresso del 6 de gener de 1964



Sanae Ando, dimension

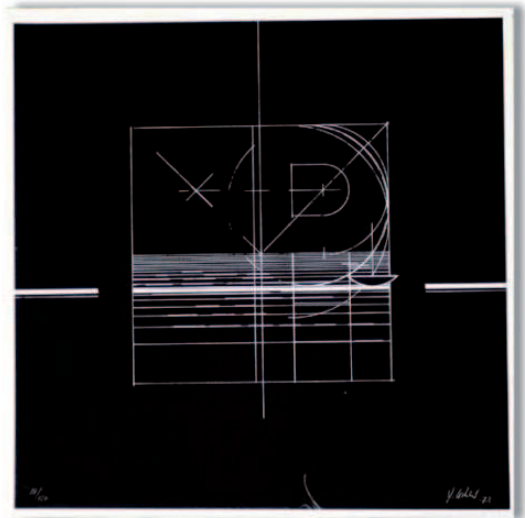


Lanfranco Bombelli, cubo cinque



Mary Callery, metamorphosis 1971

4



Xavier Corberó, horizonte de horizonte



Adolfo Estrada, cdqs



Dario Grossi, esagono



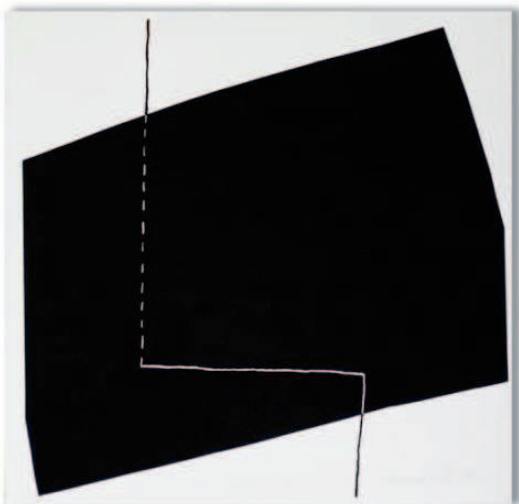
Heijo Hangen, bild nr. 7177 G



Max Huber, due gruppi



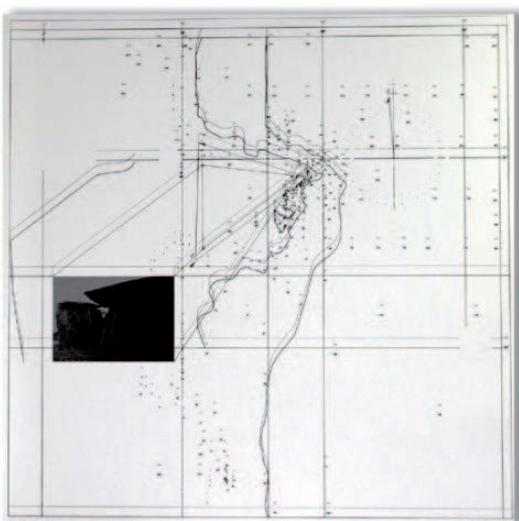
Richard Lohse, vier rhythmmen an vier feldern



Ivan Chermayeff, big rectangle



Exposició dels diferents gravats que composaven el Cadaqués portafolio one, estius 1973



Rita Donagh, duration and extent



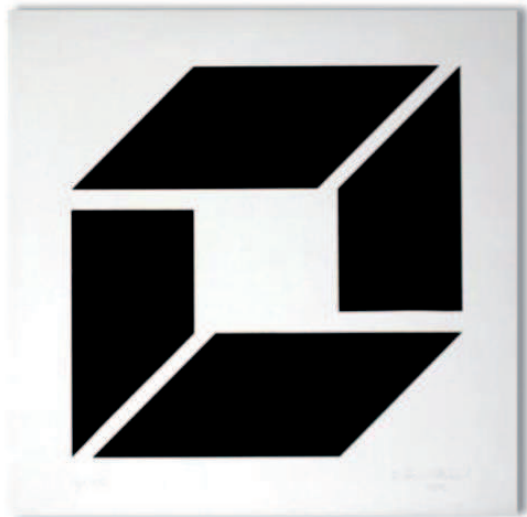
Bruno Munari, positivo-negativo

Quan morí Harnden no pogué ser enterrat al cementiri de Cadaqués, a Portlligat, 15 perquè no havia estat batejat però sí en una zona contigua al cementiri, fora del recinte consagrat, on hi havia les tombes dels morts desconeguts trobats al mar. Aquella zona estava abandonada, molt deteriorada i necessitava una reforma per integrar-la al cementiri i retornar-li la dignitat que el lloc es mereixia. L'ajuntament de Cadaqués no es podia fer càrrec de la despesa així que Bombelli buscà una manera de recaptar els fons necessaris. Cadaqués era un poble d'artistes –com es veurà en successius capítols– i Harnden i Bombelli estaven molt relacionats amb l'ambient cultural del lloc. L'italià va pensar que la millor manera d'aconseguir els fons per l'arranjament del cementiri i alhora retre homenatge al seu soci i amic, era ajuntar una sèrie d'artistes internacionals vinculats a la població i a la parella i demanar-los que aportessin un gravat fet expressament per a l'ocasió. La suma d'aquests gravats es reculliria en el *Cadaqués Portfolio One* la venda d'aquests sufragaria les despeses necessàries per a l'obra.

Així, el 27 de juliol de 1973, en els baixos d'un local d'un antic edifici reformat per Bombelli el 1971, es presentà el **Cadaqués Portfolio One**. Aquest contenia gravats majoritàriament d'art constructivista en la seva vessant d'art concret (9).

Els artistes que hi participaren van ser els suïssos Richard Paul Lohse i Max Huber, l'argentí Adolfo Estrada, l'alemany Heijo Hagen, l'anglesa Rita Donagh, la japonesa Sanae Ando, els americans Iván Chermayeff i Mary Callery, el català Xavier Corberó i els italians Dario Grossi, Bruno Munari i el propi Lanfranco Bombelli.

(9) Totes les obres incorporades en el "Cadaqués portafolio one, s'inscrivien en la corrent del art concret menys la creada per la londinenca Rita Donagh



Lanfranco Bombelli, cubo cinque 1973



La meitat superior de cubo cinque, una axonometria vista des de dalt



La meitat inferior de cubo cinque, una axonometria vista des de baix

6

Cubo Cinque

Perquè Bombelli realitzà Cubo Cinque per retre homenatge a Harnden?

Per contestar aquesta pregunta analitzem el gravat.

El dibuix aparentment és l'axonomètric d'un cub, però només aparentment. Si es mira la part superior, com reproduïm a continuació, és efectivament l'axonometria d'un fragment d'un cub vist des de dalt.

Si s'observa només la part inferior del dibuix veiem l'axonometria d'un cub vist des de baix.

Mirem el gravat complet i veiem alhora un cub vist des de baix i des de dalt. És per tant un dibuix on hi ha varis punts de vista a la vegada.

David Hockney va dir de Paul Cezanne que va ser el primer artista que va pintar amb els dos ulls oberts al representar formes vistes des de diferents punts de vista a la vegada.

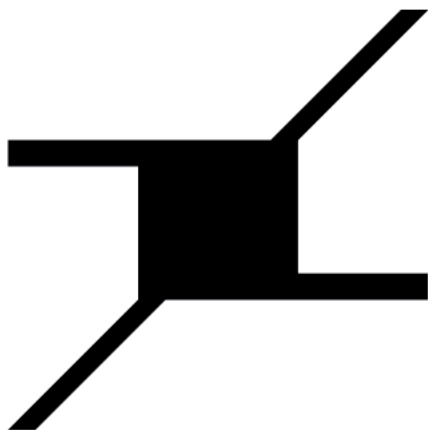
Perquè Bombelli fa un dibuix a la manera de Cezanne per retre homenatge a Harnden?

Amb aquesta doble perspectiva l'italià vol evidenciar com un objecte es pot veure des de diversos punts de vista, vol mostrar una visió múltiple no basada en un únic punt de vista sinó al contrari; és així com era el seu amic. Per tant el dibuix expressa la personalitat de Harnden tant des del punt de vista personal com professional. Harnden era una persona generosa, molt extravertida, d'una "*meravellosa alegria vital*" (10) amb una gran facilitat per fer amics i es bellugava en un ambient cosmopolita i culte. No era un persona intolerant, al contrari, tenia una visió de la vida molt oberta i per tant una visió múltiple de la vida com representa l'axonometria del Cubo Cinque.

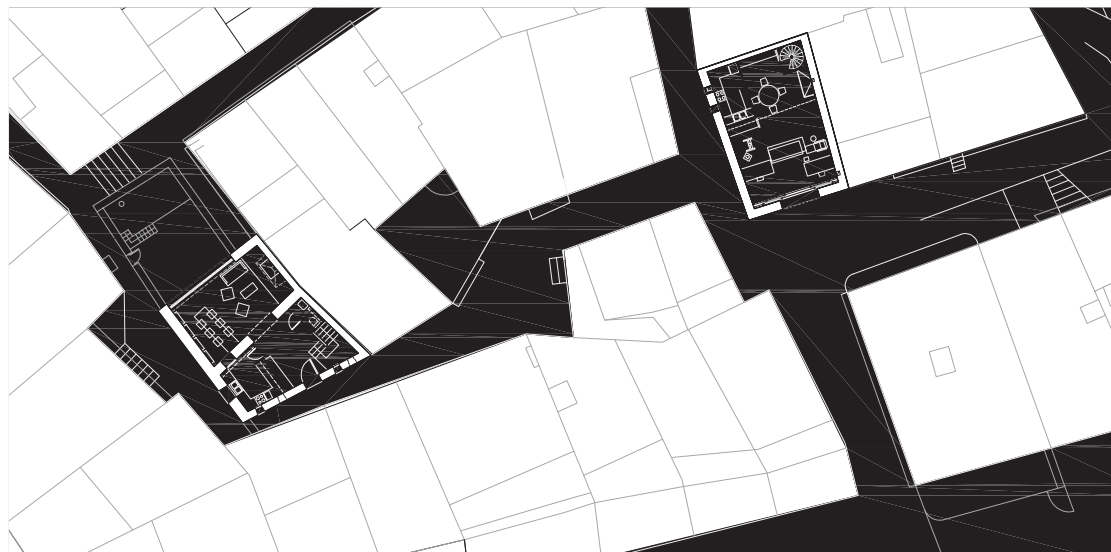
També múltiple era la seva manera d'entendre l'arquitectura: oberta, global i lluny d'un únic punt de vista.

(10) Així és com descriu Harnden, J. Guillaumet en el llibre "*Vent de Tramuntana, gent de Tramuntana.*" Editorial empordanesa 1980.

Juntament amb Bombelli des de l'any 1959 fins al 1971 van construir nou cases a Cadaqués. En elles es reflecteix aquesta manera d'entendre la professió. Com explicaré en aquest treball, als dos arquitectes els interessaven diversos



Negatiu de cubo cinque, una plaça, quatre carrers: el lloc. Dibuix de l'autor



Negatiu del plànol de situació de la casa i l'estudi de Mary Callery a Cadaqués, dibuix de l'autor

aspectes a l'hora de resoldre un projecte.

17

El primer punt que sempre tenien present era la integració de l'obra en el lloc fos natural o en el nucli urbà.

Mostrant el negatiu del gravat de Bombelli desapareix el cub i apareix un dibuix que recorda una plaça i uns carrers: el lloc.

Els altres aspectes que interessaven a Harnden i Bombelli eren: l'atenció al client, la cura en els detalls, el diàleg amb l'arquitectura vernacular, la llum natural, les vistes, la relació de l'interior amb l'exterior, la relació de l'art amb l'arquitectura... tot per millorar el lloc on es situen les seves obres i per proporcionar la millor qualitat de vida possible als seus habitants, perquè poguessin gaudir de Cadaqués i de la vida en general.

Aquesta visió múltiple és el que vol mostrar el dibuix de Bombelli amb aquesta doble perspectiva.

El mateix títol del gravat ens dona més pistes d'aquesta manera seva d'entendre l'arquitectura.

Si el que es veu és un cub, per què no el titula Cubo Sei, -que són les cares d'un cub- o Cubo Quattro -que són les que es veuen en el dibuix-, o Cubo Tre -que són les cares que es veuen del cub en axonometria-?

Però si es mira el cub des de dintre i no des de fora, quantes cares es veuen? Cinc! Cinc en italià.

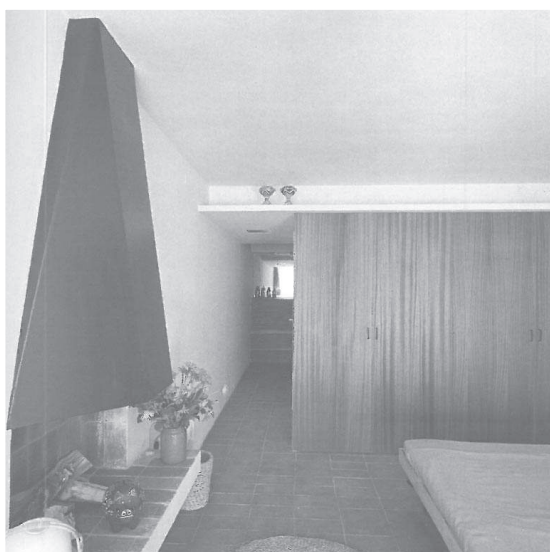
Cubo Cinque es titula el dibuix ja que són cinc les cares d'un cub que es poden veure al mateix temps des del seu interior. Cinc són les cares que veuen Harnden i Bombelli. Cinc perquè es situen a l'interior del objecte. Cinc són les cases que reformaren a Cadaqués Harnden i Bombelli i en les que l'interior pren molta importància ja que el volum, en part, ja existia i les reformes partien de l'interior per arribar a l'exterior. És aquest Interior que Harnden i Bombelli cuiden, treballen, mimen de manera rigorosa, quasi obsessiva. Els interiors és on es desenvolupa bona part de la vida d'una casa; és la part no visible des de



Interior de la sala d'estar de Villa Gloria



Interior de la sala d'estar de la casa Staempfli



Interior d'un dormitori dels apartaments del Pianc

l'exterior però no per això menys important.

Bombelli diria:

"Las viviendas deben comenzarse por dentro. Es más importante la vida que se pueda llevar en el interior de las casas que su aspecto externo, pues si el interior está bien distribuido el exterior será también armónico."

Cubo Cinque encara és molt més. És un dibuix fet seguint les directrius del moviment de l'art concret que Bombelli conegué gràcies a Max Bill que el definia de la següent manera:

"calificamos como arte concreto, aquellas obras que resultan de un proceso creativo en base a una técnica y a unas leyes que les son propias enteramente sin buscar apoyo alguno en el entorno natural perceptible, o en la transformación de éste, es decir, sin intervención de proceso de abstracción."

El arte concreto es autónomo en su especificidad. Es la expresión del espíritu humano y está destinado a éste, por lo tanto, debe poseer la agudeza, la claridad y la perfección que se esperan y exigen de las obras de espíritu humano.

A través de la pintura y la escultura concretas, toman forma realizaciones asequibles a la percepción visual. Los instrumentos que sustentan esas realizaciones son los colores, el espacio, la luz y el movimiento y mediante su uso, se crean realidades completamente nuevas. Dicho de otro modo, ideas abstractas que no existían anteriormente más que en el orden espiritual, devienen visibles bajo una forma concreta." (11)

Bombelli va ser un artista concret que aplicà aquesta manera d'entendre l'art tant en la pintura, el dibuix i el gravat com en l'arquitectura.

L'arquitecte italià sentencià:

"También en arquitectura es necesaria una cierta armonía y proporción, una cierta simplicidad, eliminar todo lo inútil; en arquitectura es posible reencontrar aquel mundo de líneas puras y color puro que proviene paradigmáticamente del arte concreto." (12)

Com veurem en aquest treball Bombelli integra l'art concret a l'arquitectura de manera rigorosa. Aquest fou un tret diferencial de la seva arquitectura respecte a la de la resta dels arquitectes moderns que en aquella època van construir a Cadaqués com Coderch, Correa i Milà, Barba Corsini o Terradas Via.

Arran de l'exposició per la venda del Cadaqués Portfolio One, Bombelli obriria, en el mateix local, la **Galeria Cadaqués** amb la que començaria així una faceta important de la seva vida com a galerista i promotor cultural que duraria 25 anys. En aquesta galeria exposarien artistes de primer nivell mundial i només citaré alguns dels que van exposar aquí, per primera vegada a Espanya, com Marcel Duchamp, Richard Hamilton, Jasper Johns, Joseph Beuys, John Cage, David Hockney, Man Ray i Max Bill entre d'altres.

Bombelli compaginaria a partir de llavors l'activitat de galerista amb la de pintor concret i la d'arquitecte, i aquestes dues darreres fins a la seva mort, també a Cadaqués, l'1 d'agost del 2008.

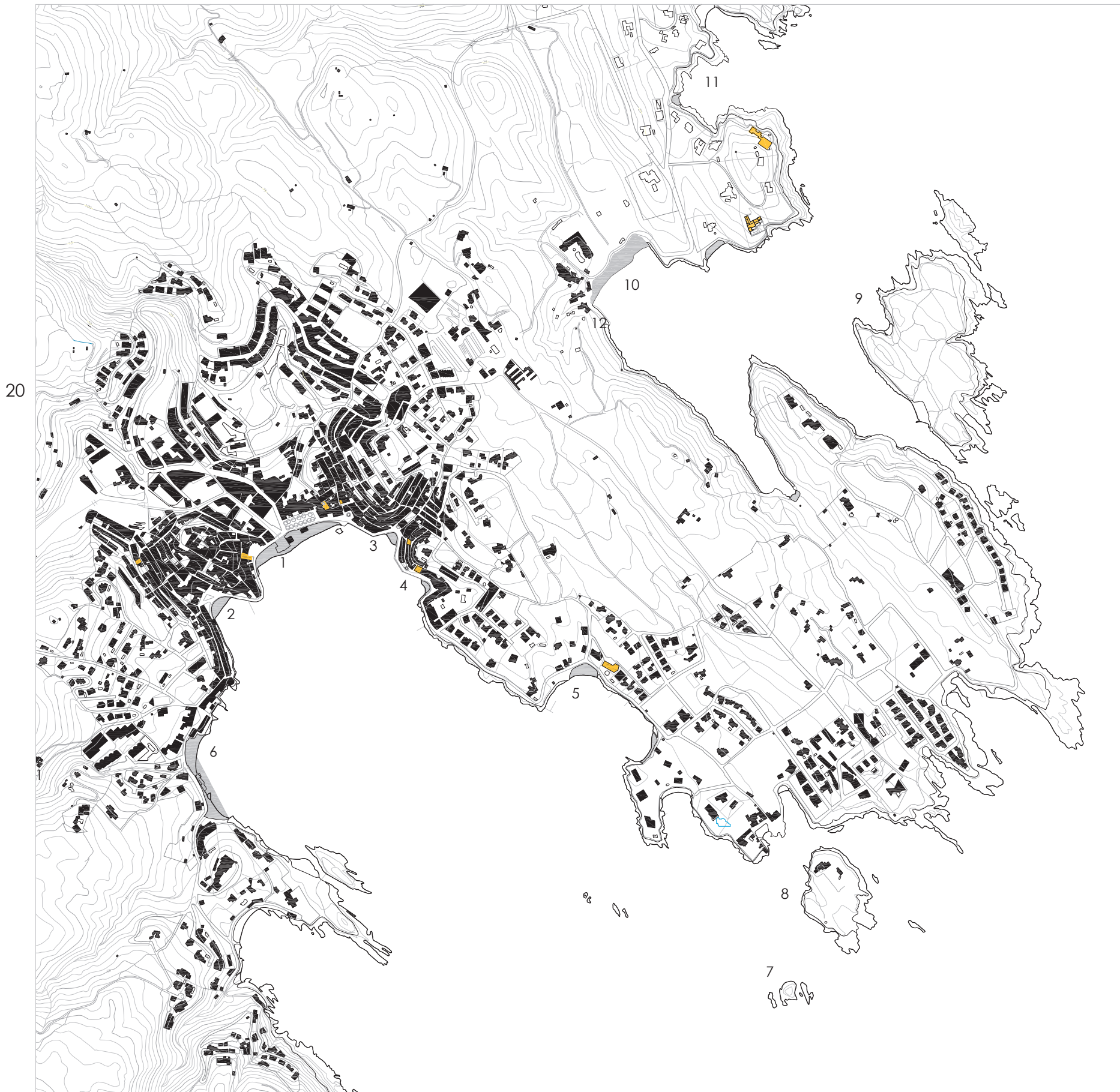
(11) Definició publicada en el catàleg de l'exposició "15 variaciones sobre un mismo tema" de Max Bill realitzada a la Galeria Cadaqués de Bombelli. Agost 1979

(12) Entrevista realitzada per Manuel Martín i publicada en el llibre "El Cadaqués de Peter Harnden i Lanfranco Bombelli Tiravanti".

Per tots aquests motius Cubo Cinque no només és un homenatge a l'arquitecte, soci i amic de Bombelli sinó que Cubo Cinque és el retrat de Peter Graham Harnden alhora que l'autoretrat de Lanfranco Bombelli Tiravanti.



Lanfranco Bombelli Tiravanti i Peter Graham Harnden



Plànol nortejat de Cadaqués. Escala 1/10.000

- 1 - Platja Gran
- 2 - Patja de Portdoguet
- 3 - Platja del Poal
- 4 - Platja del Planc
- 5 - Platja de les oliveres
- 6 - Platja del Llaner
- 7 - Illot del Cucurucuc
- 8 - Illa de Sarenella
- 9 - Illa de Portlligat
- 10- Platja de Portlligat
- 11- Badia de la Guillola
- 12- Casa de Salvador Dalí



La punta més oriental del Cap de Creus



Les característiques roques del Cap de Creus

Primera part

21

Context històric, social i cultural.

En el moment de l'arriba de Harnden i Bombelli a Cadaqués al 1958 es van trobar un poble en un moment històric precís marcat per la dictadura, amb l'incipient arribada del turisme, un ambient cultural cosmopolita de primer ordre i una emergent arquitectura moderna amb la voluntat d'integrar-se amb l'arquitectura vernacular del lloc.

Context geogràfic

"Fou allí on vaig aprendre d'empobrir-me, de limitar i llimar el meu pensament perquè adquirís l'eficàcia d'una destralt, on la sang tenia gust a sang i la mel tenia gust a mel. Una vida que era dura, sense metàfora ni vi, una vida amb la llum de la eternitat. Les elucubracions de París, les llums de la ciutat i les joies de la rue de la Paix, no podrien resistir aquesta altra llum, total, centenària, pobra, serena i intrèpida com el front concís de Minerva."

Així descriu Dalí la seva vida a Cadaqués on va fixar la seva residència a partir del 1930. Aquesta població i el seu paisatge varen influir tant en la seva pintura que el varen portar a dir: *"No es pot entendre la meva pintura sense conèixer Portlligat"*

Efectivament l'obra de Dalí és un reflex, una reinterpretació surrealista del paisatge salvatge del cap de Creus al bell mig del qual hi trobem el poble de Cadaqués. Format per la topada dels Pirineus amb el mar, el cap més septentrional de la Península Ibèrica, generà una morfologia geològica peculiar i única –*"un deliri geològic"* segons Dalí- que després acabaria d'esculpir la Tramuntana, el fort i freqüent vent del nord que modela el paisatge del lloc inclinant els arbres i la vegetació en la direcció en la que bufa. Aquest vent influeix també en la llum del poble aclarint el cel de núvols i provocant postes de sol dramàticament rogenques.

Igualment deixa sentir els seus efectes en el caràcter de la gent que sovint rep el qualificatiu de *"tocada per la tramuntana"*.



La riba entre la platja gran i Portdoguer, foto Xavier Miserchs, 1965



Richard Hamilton, Sunrise, 1974



Postal de cadaqués on s'inspirà Hamilton per la seva obra Sunrise



Vista de Cadaqués des de la carretera



Front marítim de Cadaqués, anys 60

Una de les millors descripcions de Cadaqués, l'ha fetat el poeta, actor i promotor cultural Vicenç Altaió:

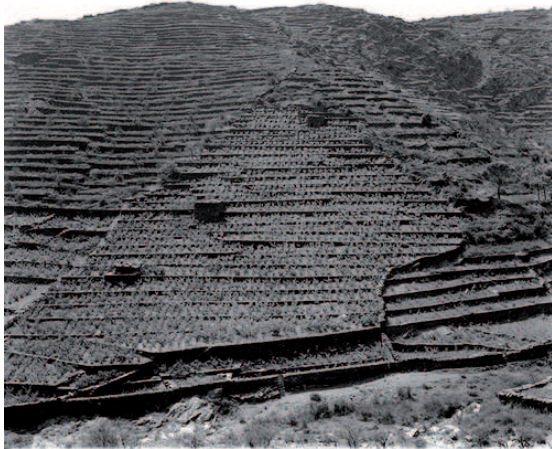
“Cap a Cadaqués. I de cop sobtat, serpentejant els revols, venint d'una carretera que s'aixeca per damunt la plana de l'Empordà, els aiguamolls i el majestuós golf, en el moment de la descensió dels darrers Pirineus cap al mar, llavors, en un revolt, apareix a baix el poble de Cadaqués. Una bellesa, de dalt del coll de Perafita estant, reposada i profunda, de blanc de calç contra la terra grisa, somorta.

Les antigues cases dels pescadors, anxovers, olivaires i vinyaters s'adhereixen a la roca com una colònia sedentària de glans de mar. Tot baixant, envoltats per l'estructura de feixes i parets de pedra seca que Lorca lloà, els nostres ulls aixafen les teulades cubistes picassianes i giren al voltant del cargol cúbic que és el campanar dalt del turó. Un cop a terra, a la badia, seriem davant de l'amfiteatre marí i provem d'entendre com la bellesa de difícil accés, recòndita, pot convertir-se en un best-seller.

Amb Cadaqués ha passat el mateix que amb els museus. Adorat amb fidelitat fanàtica per les minories que hi vénen sempre que poden, és devorat per les masses turístiques tres setmanes l'any. El seu prestigi de llogarret aïllat i inèdit, autèntic i civilitzat, ultra local i avantguardista, tocat per la tramuntana i inundat per la llum ha fet que hagi estat assaltat pels encuriosits.

Costa d'imaginar que per aquest camí aduers hi hagin arribat tants, quasi a la fi del món i la fi de l'art: corsaris genovesos, pirates algerians, boters, corallers, surrealistes afrancesats, pops anglosaxons, arquitectes higienistes, psicodèlics i conceptuals. Ha estat trencant normes, lliures en la natura, que tot és possible: un concert per aviram amb els Pichot tocant vent i corda; un film primitiu on el notari s'afarta de garotes amb Buñuel enregistrant-lo; una dona banyant-se nua amb un ganivet a la boca i portant peix fresc al solitari Josep Pla; unes mosques quietes a la natura morta que és la planta dels peus de l'artista cansat Marcel Duchamp; la roca des Cucurucuc convertida en tifa de gos per Richard Hamilton, etc. Què més es pot fer d'antiestètic?” (1)

(1) Un traficant d'idees a les fronteres de l'art. Vicenç Altaió. Comanegra 2013



L'aterrassament del sòl per al seu cultiu, Cadaqués 1960, foto Xavier Miserachs



Cadaqués 1955. Foto Oriol Maspons



Badia de Cadaqués.
Foto Xavier Miserachs 1959

24



Pescadors de Cadaqués, anys 40



Pescadors de Cadaqués, foto Joan Vehí

Context històric

"Estaba Cadaqués, hasta hace pocos años, completamente separado del mundo. Toda la historia del pueblo es una historia de aislamiento. Son casi mil años de aislamiento"

Josep Pla (2)

Des de la seva incerta fundació, Cadaqués sempre ha estat un indret de difícil accés per terra i és per via mar que es relaciona amb la resta de poblacions costaneres. El mar ha estat primordial per la població també des del punt de vista econòmic. La pesca, sobretot la de l'anxova, va fomentar una important indústria de salaó exportadora d'un producte preuat fins i tot a l'estranger. A principis del segle XIX la principal font de riquesa era el conreu de la vinya realitzat amb enorme esforç degut a la complexa orografia del lloc. La longitud dels murs de pedra seca construïts per tal de poder tenir sòl conreable es calculen en 23.000 km lineals (3). Però amb l'arribada de la fil·loxera al 1881, que devastà les vinyes d'arreu, Cadaqués entrà en una gran depressió econòmica que només aconseguí superar amb l'arribada del turisme.

Arran de l'esmentada plaga, la pèrdua de població fou constant i s'agreujà encara més a causa de la guerra civil.

L'any 1943 mitjançant el "*Plan Nacional de Mejoramiento de la Vivienda en los poblados de pescadores*" del Ministerio de Gobernación de la Dirección General de Arquitectura, s'intentà recuperar el poble de l'abandó.

El cultiu de la vinya fou substituït pel de les oliveres i, en la dècada dels 40 als 50 suposà la major font d'ingressos de la població. Es contaven més d'un milió d'oliveres en explotació però la gelada del febrer del 1956 va suposar una tràgica fi per aquest nou conreu. La lentitud del creixement d'aquests arbres va fer que a partir de llavors, l'economia es concentrés en l'incipient arribada del turisme.

(2) Costa Brava. Josep Pla, Ediciones Destino, 1973.

(3) Segons estudis realitzats per Toni Gironès.



Foto Català Roca



Foto Català Roca



Foto Català Roca



Foto Català Roca

El turisme

25

Els anys que van de la segona meitat de la dècada dels 50 a la primera meitat de la dècada dels 60 foren fonamentals per a Cadaqués i per a la seva futura fisonomia arquitectònica. Van ser els anys del canvi de model econòmic produït per l'arribada del turisme estranger, sobre tot francès (40% a principis dels anys 60), i nacional provinent principalment de Barcelona i de Girona. Una dada rellevant és el cens que entre el 1870 i el 1910 passà progressivament de 2818 habitants a 1558 i continua minvant, fins a 1010 habitants, al 1950. A partir del 1956 la població augmenta lentament passant dels 1025 habitants als 1060 (1960) i arribant als 1281 habitants al 1970.

També és significatiu que els obrers de la construcció, que en el 1936 eren 37, passessin a 61 al 1955 (any de la construcció de la casa Villavecchia per Correa-Milà, la primera casa que segueix els criteris del Moviment Modern en la població) i arribessin als 100 en el 1960.

Aquest canvi de model econòmic fou també palès en la indústria hotelera que l'any 1956 registrava un total de 7 hotels i pensions amb 126 llits, a l'any 1959 9 hotels i pensions amb 160 llits, al 1961, 12 amb 216 llits i a l'any 1964, 16 amb 377 llits. Per tant en 8 anys el nombre de llits es multiplicà pràcticament per tres.

El turisme es feu extensiu a tota la costa catalana i evidencià encara més l'endarreriment econòmic, social i cultural d'aquells anys de la Espanya "desarrollista" sota els "Principios Fundamentales del Movimiento", publicats l'any 1958. Tal i com comenta Català Roca en les seves memòries, "l'arribada de turistes nòrdics fou xocant i va fer palès l'endarreriment que patíem aquí".



Cadaqués 1966, foto Oriol Maspons



Bar la frontera, Cadaqués 1961, foto Oriol Maspons



La model Teresa Gimpera en el primer cartell promocional de Bocaccio. Foto Xavier Miseracsh, 1967

La Gauche Divine

Un dels fets determinats d'aquella època va ser l'aparició de l'anomenada Gauche Divine. El terme va ser creat irònicament a principis dels 60 per Joan de Segarra per anomenar un grup format principalment per professionals liberals, gent relacionada amb el món editorial, de l'art, models, cantants... Als membres d'aquest grup format espontàniament els caracteritzava l'antifranquisme, les ganes de sortir del aïllament en què es trobava el país, i l'interès per la cultura que els permetia trencar les normes establertes i, sobretot, per la diversió. Bona part d'aquest grup trià Cadaqués com a lloc d'estiu. Amants de l'art i de les noves tendències culturals, alguns d'ells encarregaren la seva segona residència a arquitectes d'avantguarda que aplicaren els criteris del Moviment Modern en les seves obres. Aquest arquitectes van saber trobar alhora un equilibri entre el nou llenguatge arquitectònic i l'arquitectura vernacular amb una personalitat tan pròpia.

Rosa Regàs descrigué de la següent manera la relació d'aquest grup amb el Cadaqués dels anys 60:

“para mi los prolegómenos de lo que luego fue la Gauche Divine se sitúan muy a principios de los años sesenta cuando llegué a Cadaqués, un pueblo escueto y perfilado contra el cielo claro de la tramuntana, que en los últimos veinte años apenas había visto ampliaciones de calles ni nuevas viviendas y debía de ser aún igual que lo habían visto Buñuel y García Lorca cuando rodaron Un chien andalou. [...] Cadaqués había sido desde tiempos antiguos un pueblo aislado de sus vecinos por las escasas comunicaciones y los altos montes que lo envolvían como una concha casi inaccesible, y tal vez ésta fue la razón por la que lo ignoró durante aquellos años el incipiente turismo. Las paredes de las casas estaban descascarilladas y las ribas recibían los golpes del mar aguantando sus embates bajo la mirada indiferente de sus habitantes. Las mujeres llevaban aún los “dolls” sobre la cabeza cuando iban a la fuente a por agua, los hombres se sentaban al sol a ver pasar las horas buscando en el cielo una nube que les eximiera de salir a pescar y para llegar al pueblo desde Barcelona con el mejor coche [...] se tardaba cuatro y cinco horas. Allí fue donde conocí a Federico



Platja Gran de Cadaqués, 1965. Foto X. Miserachs



Cadaqués, 1962. Foto Oriol Maspons



Rosa Regàs i Salvador Dalí a la casa del pintor, 1965.
Foto Xavier Miserachs



Festa a Cadaqués, 1960. Foto X. Miserachs



Festa a la casa de F. Correa, Cadaqués, 1964. Foto X. Miserachs



Festa a la casa de F. Correa, Cadaqués, 1964.
Foto X. Miserachs

Correa y Alfonso Milà, amigos de Marta y Javier Villavecchia, cuya casa habían remodelado creando una tipología que se ha reproducido y ha colaborado a la salvación de un de los pueblos más bellos del mundo. Conocí también a Dalí, y a otros muchos pintores como Luis Marsans, Prim, Tharrats, María Girona, Ràfols Casamada, los Pitchot, Rafa Durán, Aguilar Moré y muchos más que si bien tenían poco en común, todos habían llegado atraídos por la luz acristalada de la tramontana. En Cadaqués fue como si fuera lo más natural, donde casi todos los días tomaba café o un vaso de vino con mi vecino, Marcel Duchamp, su mujer Teeny, y un día incluso con su invitado Max Ernst. [...] el arquitecto Peter Harnden abrió su casa del otro lado de la bahía, para invitarnos a tomar copas o cenar con Georges Staempfli, el galerista de Nueva York que tenía una casa en el Portalet, o Mary Callery [a tots dos Harnden i Bombelli els hi van fer la casa a Cadaqués i a la segona també l'estudi] o Franco Bombelli o tantos otros personajes que comenzaban a llegar a Cadaqués. Allí estaba también el escritor Luis Romero, y Henry François Rey que escribía entonces sus pianos mecánicos y toda una serie de personajes que vivían en aquel reducto un verano de despreocupación moral y convencional, dedicados a navegar en sus barquitas de madera y hacer picnics y tomar el sol en la multitud de playas desiertas sin arena, a oír música en vivo cada noche en el Hostal." (4)

(4) Gauche divine. Rosa Regàs, Oliva María Rubio, Colita, Oriol Maspons, Xavier Miserachs. Ministerio de educación y cultura. 2000



El port de Cadaqués, Picasso 1910

(5) (6) Cent anys de pintura a Cadaqués. Joan Josep Tharrats. Edicions el Cotal, 1981



Un pintor a Cadaqués, 1964. Foto X. Miserachs

28



Gala, Dalí i Duchamp. Cadaqués agost de 1958. Foto Robert Descharnes



Dalí i Gala en "el Corral de Gala"

L'ambient artístic

"Tot Cadaqués és com un jardí de les delícies per als pintors i els poetes."

Joan Josep Tharrats (5)

D'ençà de la invenció de la pintura a l'aire lliure al segle XIX, Cadaqués es convertí en un poble de pelegrinatge per als pintors. A principis del segle XX, hi anaren Eliseu Maifrèn, Santiago Rusiñol, Ramon Casas, Rafael Llimona i Miguel Utrillo, entre altres.

L'estiu del 1910, de la mà de Ramon Pichot, hi passaren dos mesos Picasso amb la seva parella Fernande Olivier, i l'amic i pintor André Dérain. Com a mínim deu pintures, nombrosos dibuixos i una sèrie d'aiguaforts, foren fruit de les hores picassianes a Cadaqués.

Però si aquesta població figura en els llibres d'història de l'art és gràcies a Salvador Dalí, que establí la seva residència habitual a Portlligat, tot i que compartida amb París i Nova York des de l'any 1930. Va immortalitzar els deliris naturals del Cap de Creus en moltes de les seves obres i es va convertir en el catalitzador que propicià la visita a Cadaqués d'artistes de la talla de Luis Buñuel, Federico García Lorca, René Magritte, Paul Eluard, Max Ernst, Man Ray i Marcel Duchamp entre d'altres.

A Dalí i a la resta dels artistes els va atreure la potència del paisatge d'aquest racó del Cap de Creus i la seva llum especial i canviant. Arran d'una estada de Federico García Lorca a la casa familiar que els Dalí tenien a Llané, aquest va escriure en una carta del 1925 a Ana Maria, la germana de Dalí:

"Pienso en Cadaqués. Me parece un paisaje eterno y actual, pero perfecto. El horizonte sube construido como un gran acueducto. Los peces de plata salen a tomar la luna y tú te mojas las trenzas en el agua. [...] Aquel es mi mar, Ana María!"

I el mateix Salvador Dalí descriu aquest paisatge amb les següents paraules:

"Quin és la primordial bellesa de Cadaqués? L'estructura i solament això!"



Pintura de Joan Josep Tharrats



Richard Hamilton davant del seu "Sign", 1975



Marcel Duchamp jugant als escacs al bar Melitón



Teeny Duchamp, John Cage i Merce Cunningham, Cadaqués anys 60

Cada monticle, cada perfil de roca podien haver estat dibuixats pel mateix Leonardo! Fora de l'estructura no hi ha pràcticament res. La vegetació és quasi inexistent. Solament les oliveres, molt petites, la planta groguenca de les quals, com agrisada i venerable cabellera, corona les filosòfiques testes de les muntanyes, arrugades per agostejats racons i rudimentaris senderons, mig esborrats pels cardons. Abans del descobriment d'Amèrica era un país de vinya. Més tard, l'insecte americà, la fil·loxera, arribà a devastar-la, contribuint amb els seus estralls a fer ressorgir amb més claredat l'estructura del sòl, accentuant i ombrejant pels murs de contenció dels brancals, que compleixen estèticament la funció de línies geodèsiques que marquen, donen èmfasi i amplitud arquitectònica al esplendor d'aquesta costa que sembla baixar en irregulars i múltiples escalinates adaptades al sòl." (6)

Salvador Dalí convidà Marcel Duchamp a visitar Cadaqués l'estiu de 1933; l'acompanyen Mary Reynolds i l'escultora americana Mary Callery. Captivat per aquesta població i per el seu entorn natural, Duchamp, va escollir aquest indret per a passar la lluna de mel amb la seva dona Teeny, l'any 1951. Posteriorment, partir del 1958 i fins a la seva mort el 1968, va passar tres mesos de vacances estivals.

Marcel Duchamp anava a Cadaqués buscant repòs i tranquil·litat, a ser "un artista a l'ombra", a "no fer res" com ell mateix deia. Ja feia anys que havia canviat la seva activitat artística per el joc d'escacs i així passava les tardes en el bar Melitón per jugar amb qui estigués disposat a enfrontar-se a un quasi professional com ell, en aquest joc.

Com s'ha comentat, al voltant de Dalí s'agrupà un gran nombre d'artistes, intel·lectuals i gent atreta per el glamour del pintor empordanès, però és Marcel Duchamp que, quasi en un segon pla, atragué un altre grup d'artistes internacionals, sobre tot, anglosaxons. Els més destacats van ser el pintor anglès Richard Hamilton i el grup americà format per el fotògraf Man Ray, el music John Cage, el ballarí i coreògraf Merce Cunningham, el galerista suís establert a Nova York George Staempfli, el dissenyador Yvan Chermayeff i l'escultora Mary Callery. Amb tots ells Lanfranco Bombelli i Peter Harnden van mantenir una estreta relació d'amistat i professional. Prova d'això és que, als tres últims, els van fer quatre projectes a Cadaqués.

A aquest cercle ben aviat es van afegir artistes locals com l'escultor Xavier Corberó, per qui a l'any 1964 Harnden i Bombelli van projectar un estudi darrera el Llané que no es va arribar a construir, el pintor Adolfo Estrada i l'escriptora Rosa Regàs.

Altres artistes que van passar temporades a Cadaqués durant aquella època amb més o menys regularitat foren Jean Tinguely, Roberto Matta, Dieter Roth, Albert Rafols Casamada, Rafael Bartolozzi, Eduard Arranz Bravo, Joan Josep Tharrats. Tal nombrós grup d'artistes afegits a una burgesia ben estant i culta integrants de la citada Gauche Divine barcelonina van fer de Cadaqués un indret únic i carregat de glamour.

Si bé Dalí i Duchamp van ser els principals focus d'atracció d'artistes, també ho seria després de la mort d'aquest darrer la Galeria Cadaqués, de Lanfranco Bombelli, com explicarem més endavant.

D'aquells anys Tharrats digué:

"Actualment aquest és el poble que té més pintors per metre quadrat"

30



Paisatge de Cadaqués. A. Derain, estiu del 1910



Vista de Cadaqués des d'un punt similar al quadre de Derain



Casa Villavecchia. Correa i Milà,
Cadaqués, 1955



Carreró de Cadaqués



Carreró de Cadaqués



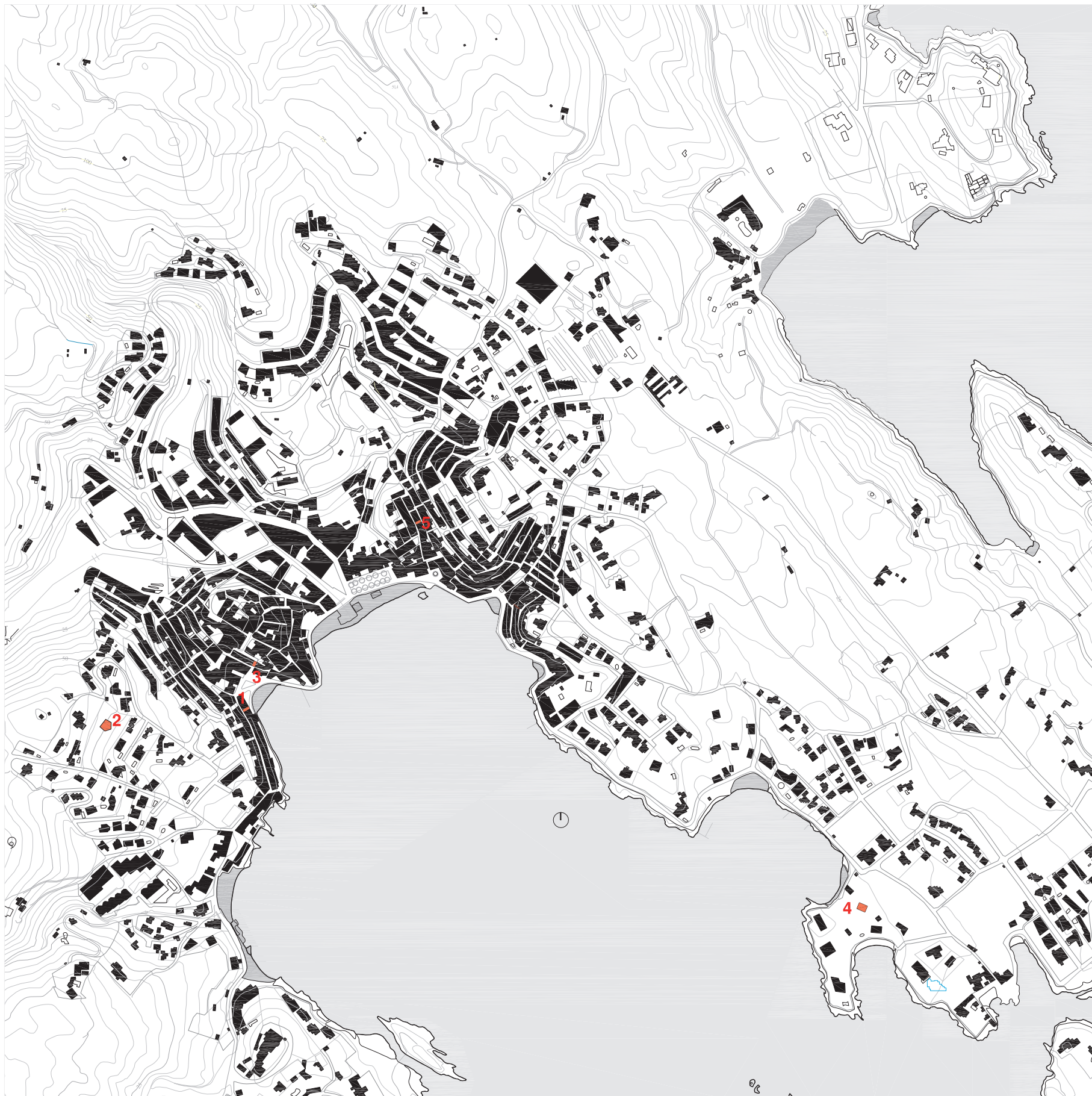
Arquitectura moderna a Cadaqués abans de l'arribada de Harnden i Bombelli. 1955-1958

Quan Harnden i Bombelli arriben a Cadaqués es troben el paisatge únic i salvatge del Cap de Creus i un poble amb una arquitectura vernacular, mediterrània, austera, d'una secular depuració, adaptada al clima, a l'orografia, fruit dels condicionants constrictius del lloc i amb una gran senzillesa de formes; una arquitectura a la que res li sobra i a la que res, o pràcticament res, li falta.

No és estrany que Picasso, en la seva visita del 1910, ja immers plenament en la seva faceta cubista, decidís no pintar la població com anys abans havia fet amb Horta de Sant Joan i fer-ho sense passar pel sedàs del cubisme; les formes de la seva arquitectura ja estaven depurades, la disposició dels seus volums col·locats de manera irregular ja tenien per si mateixos un caire cubista. Prova d'això és el quadre pintat per Derain, l'acompanyant de Picasso en aquell viatge, que pràcticament és un retrat fidel de la població més que una reinterpretació cubista.

L'any 1959 Harnden i Bombelli van construir a Cadaqués la seva primera obra: "Villa Gloria", la casa d'estiueig de les respectives famílies.

En aquell moment ja hi havia al poble una petita però significativa representació d'obres d'arquitectura moderna. Foren els anys en què un turisme culte i benestant arribà a Cadaqués i encarregà a arquitectes prometedors com Correa i Milà, o a arquitectes reconeguts com Coderch i Barba Corsini, la reforma d'antigues cases de pescadors o la construcció de cases d'obra nova per convertir-les en segona residència.



Planol nortejat de la badia de Cadaqués amb les cases construïdes entre els anys 1955 i 1958. Escala 1/7.500



Casa Julià, Correa i Milà. Cadaqués 1956

Llistades cronològicament i diferenciades per tipologia segons siguin d'obra nova (On), reforma (R), situades en el casc antic (C) o aïllades (A) i amb l'afegit d'un número per situar-les en el plànol, tenim:

| Any | Autor | Nom Obra | On | R | C | A | nº |
|------|-------------------|-------------------|----|---|---|---|----|
| 1955 | Correa i Milà | Casa Villavecchia | | R | C | | 1 |
| 1956 | Correa i Milà | Casa Julià | On | | | A | 2 |
| 1957 | Coderch i Valls | Casa Senillosa | On | | C | | 3 |
| | Barba Corsini | Casa Zariquiey | On | | | A | 4 |
| 1958 | Coderch i L. Milà | Casa Coderch Milà | | R | C | | 5 |

Totes elles han estat analitzades en la interessant tesi doctoral d'Esteve Terradas: "Cadaqués: Laboratorio del Realismo Doméstico en Cataluña".



Casa Senillosa, Coderch i Valls. Cadaqués 1957

Destaquem la casa Villavecchia com a la primera obra moderna de Cadaqués. 33 Aquesta edificació conté molts dels elements que després apareixeran en la majoria de les obres que aquest o altres arquitectes construiran a la població. En la casa projectada per Correa i Milà hi ha un gran respecte per l'arquitectura vernacular i la ferma intenció d'integrar la nova arquitectura en el lloc però sense caure en paranyes pintoresquistes; utilitzen tècniques constructives locals i, interiorment, construeixen espais sobris i abstractes. En la casa Villavecchia hi ha també un canvi programàtic que després aplicaran pràcticament la totalitat d'arquitectes de la llista incloent-hi Harnden i Bombelli en alguna de les seves obres, i que consisteix en situar l'estar en la planta superior de la casa per aprofitar al màxim les vistes i alhora poder gaudir d'intimitat.

Federico Correa comenta d'aquesta casa: (7)

"[...] en aquel momento en Cadaqués – un pueblo de gran belleza- había una teoría sobre las casitas de pescadores. [...] Había en Cadaqués diferentes casitas, unas arregladas con esa retórica del pueblecito, otras curiosas a modo de casa moderna, con ventanas horizontales, etc. La casa no era más de lo que se ve: tenía un balcón, una ventana y una abertura abajo. Lo único que hicimos fue modificar un poquito la abertura de abajo, el garaje, y añadirle encima una galería y una pequeña terraza. Esto que parece una tontería, algo de lo más natural, fue un escándalo en Cadaqués: "esta especie de boca abierta arriba que habéis hecho". Fue una cosa terrible. Además la casa es completamente blanca y sólo la persiana está pintada de azul celeste, con el techo pintado de naranja. La verdad es que en esta pequeña casa se encuentran casi todos los principios de lo que he seguido haciendo después. Esto, como decía, produjo un cierto estupor al principio, pero lo más curioso del caso es que, con los años, se convirtió en una referencia en Cadaqués, y hoy todo Cadaqués tiene estas aberturas hacia arriba, tan criticadas el primer día [...]. Hoy día es algo natural."



Casa Zariquiey, Barba Corsini. Cadaqués 1957

(7) Federico Correa arquitecto, crítico y profesor. Lecciones/ documentos de arquitectura nº7 ETSAN 2002



Casa Zariquiey, Barba Corsini 1957



Casa Correa, Correa i Milà 1962

L'arquitectura moderna a Cadaqués 1959-1971. Les obres de Harnden i Bombelli

"Cadaqués és un lloc viu, immers en el nostre temps i en el que ningú pot sentir-se sobtadament separat de la contemporaneïtat. I en aquesta qualitat de vida trobem i emmarquem l'aportació de nombrosos arquitectes contemporanis."

Lanfranco Bombelli (8)

Des de l'arribada de Harnden i Bombelli a Cadaqués al 1959 i fins a la prematura mort de l'arquitecte americà el 1971, van construir nou cases, totes elles singulars. Cadascuna d'elles aportava quelcom de nou respecte de l'anterior i alhora contenia les llavors per les següents. En cada casa hi havia nous elements, noves solucions sempre amb el mateix esperit integrador en la forta personalitat de la població costanera i vernacular. Per tant és important situar les obres de Harnden i Bombelli de manera cronològica per a poder entendre l'evolució de la seva arquitectura i també és necessari contextualitzar-la amb les construccions contemporànies de Cadaqués realitzades per altres arquitectes.

Diferents arquitectes i diferents maners d'entendre l'arquitectura però amb els punts en comú citats anteriorment tot i que cada arquitecte tindrà la seva manera pròpia d'interpretar aquests preceptes.

Bombelli edità un petit però interessant llibre titulat "Arquitectura a Cadaqués" que analitza l'arquitectura d'aquell moment on diu:

"Possiblement, de tots els artistes, els arquitectes han estat els últims en descobrir Cadaqués o ocupar-se d'ell, però ells són els que han deixat la petja més visible del seu pas, i els que [...] més han contribuït a la conservació d'un Cadaqués fidel a ell mateix. Aquesta conservació no ha estat de museu, com ha passat en tants altres pobles europeus. L'essencial ha estat que la vila ha crescut, s'ha desenvolupat i ha pogut enfrontar-se, pel seu propi profit, amb el fenomen de la indústria turística, sense anquilosar-se en "recinte històric" que sols es visita per les fotografies de ritual i del que després se'n parla i se'n sent parlar com a població morta de la que s'han conservat les seves glòries."



Casa Romeu, Correa i Milà 1961

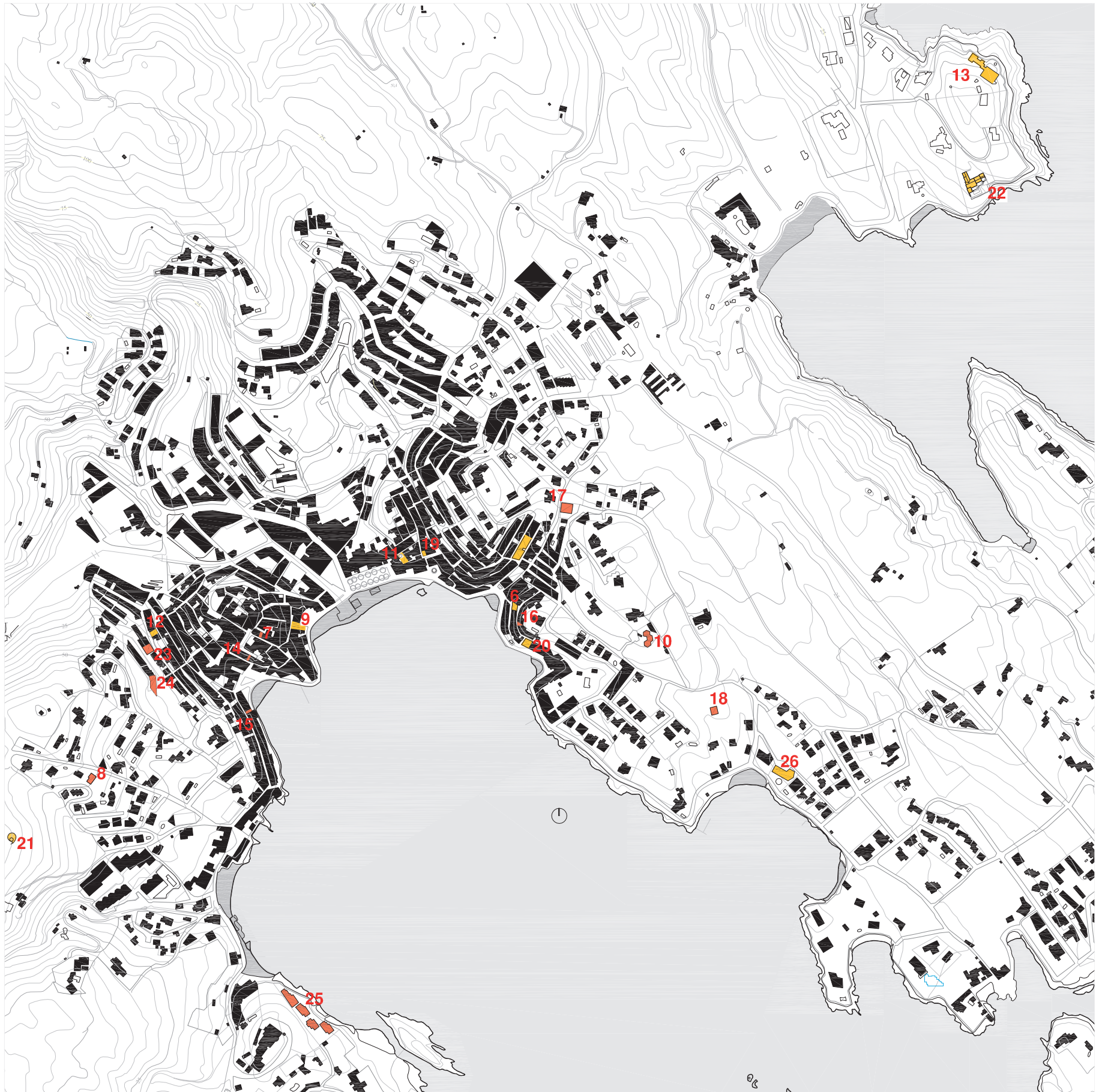


Casa Sagi, Correa i Milà 1971

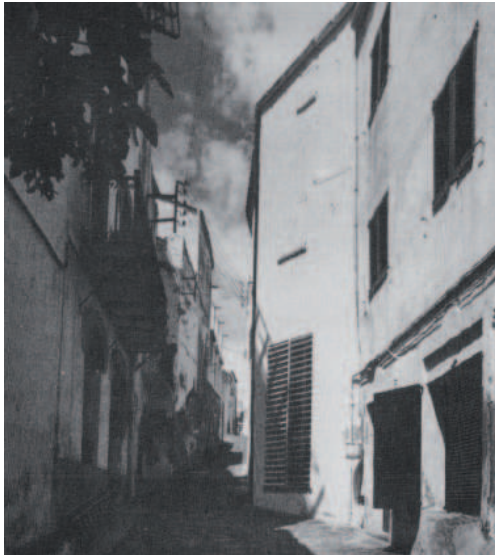
Tal i com s'ha fet per les obres del 1955 al 1958, la llista les que van del 1959 al 35 1971, és la següent:

| Any | Autor | Nom Obra | On | R | C | A | nº |
|------|--------------------------|------------------------------|----|---|---|---|----|
| 1959 | Handen i Bombelli | Villa Gloria | | R | C | | 6 |
| | Terradas Via | Casa Terradas | On | | C | | 7 |
| | Barba Corsini | Casa Sallares | On | | | A | 8 |
| 1960 | Handen i Bombelli | Casa Staempfli | | R | C | | 9 |
| 1961 | Correa i Milà | Casa Romeu | On | | | A | 10 |
| | Handen i Bombelli | Casa Callery | | R | C | | 11 |
| | Handen i Bombelli | Casa Bombelli | | R | C | | 12 |
| | Handen i Bombelli | Bordeaux-Groult | On | | | A | 13 |
| 1962 | Correa i Milà | Casa Correa | | R | C | | 14 |
| | Correa i Milà | Casa Fradera | | R | C | | 15 |
| 1963 | Correa i Milà | Casa Vilarrubis | On | | C | | 16 |
| 1964 | Barba Corsini | Dos cases | On | | | A | 17 |
| | Daniel Gelabert | Casa Golobart | On | | | A | 18 |
| | Handen i Bombelli | Estudi Callery | | R | C | | 19 |
| | Handen i Bombelli | Apartaments Pianc | | R | C | | 20 |
| 1966 | Handen i Bombelli | Casa taller Corberó * | On | | | A | 21 |
| 1968 | Handen i Bombelli | Casa Fasquelle | On | | | A | 22 |
| | Tusquets i Clotet | Apartaments Solitari | On | | C | | 23 |
| | Tusquets i Clotet | Apartaments Colomer | On | | C | | 24 |
| | Correa i Milà | Casa Sagi | On | | | A | 25 |
| 1971 | Handen i Bombelli | Casa Apezteguia | On | | | A | 26 |

(8) Bombelli va autoeditar un llibre titulat "Arquitectura a Cadaqués" on feia una relació de l'arquitectura de la població des de la construcció de la casa Villavecchia (1955) fins a mitjans dels 70



Planol nortejat de la badia de Cadaqués amb les cases construïdes entre els anys 1959 i 1971. Escala 1/7.500



nº 7, Casa Terradas. Robert Terradas Via 1959



nº 8, Casa Sallares. Barba Corsini 1959



nº 10, Casa Romeu. Correa i Milà 1961



nº 14, Casa Correa. Correa i Milà 1962



nº 16, Casa Villarrubis 1963



nº 17, Dues Cases. Barba Corsini 1964

37



nº 18, Casa Golobar. Daniel Gelabert 1964



nº 25, Casa Sagi. Correa i Milà 1971



Villa Gloria, 1958



Casa Staempfli, 1958



Casa Callery, 1961

38



Casa Bordeaux-Groult, 1961



Casa Bombelli, 1961



Estudi Callery, 1963



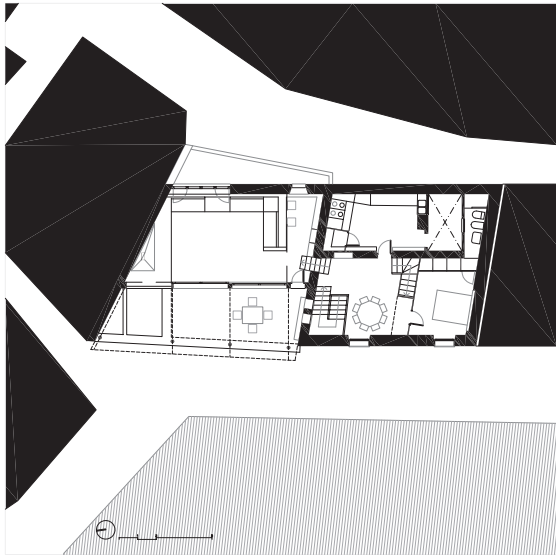
Apartaments Pians, 1963



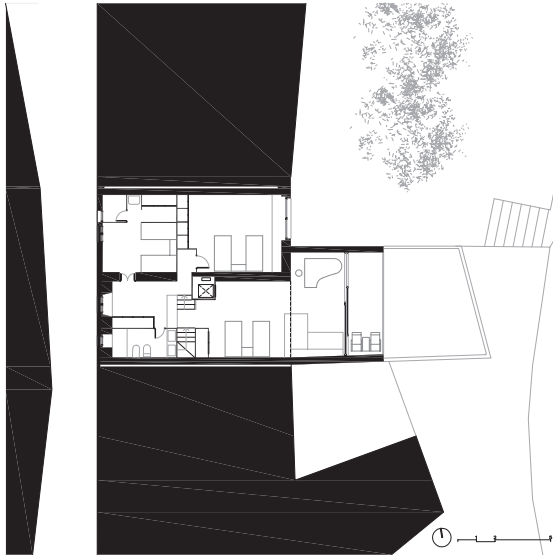
Casa Fasquelle, 1968



Casa Apezteguia, 1971



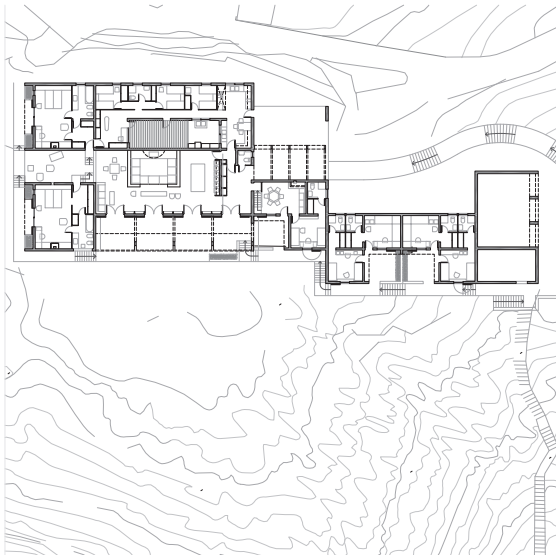
Villa Gloria, 1958



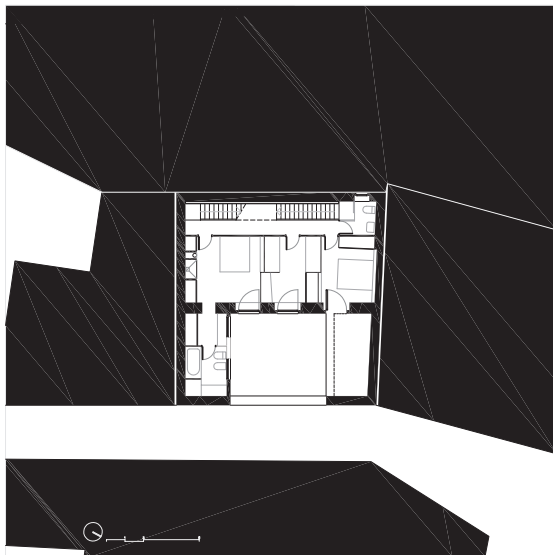
Casa Staempfli, 1958



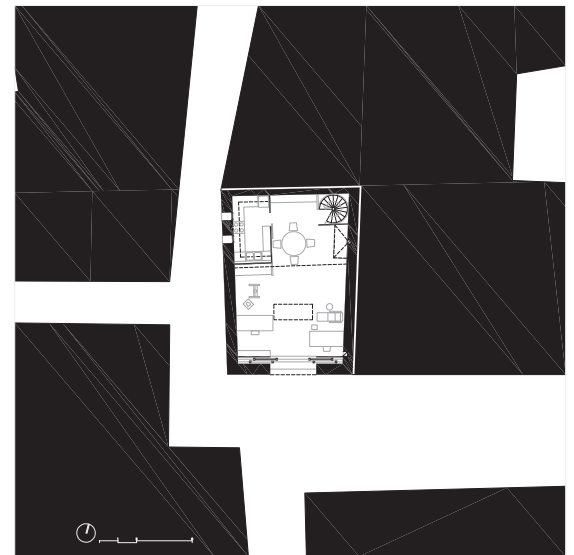
Casa Callery, 1961



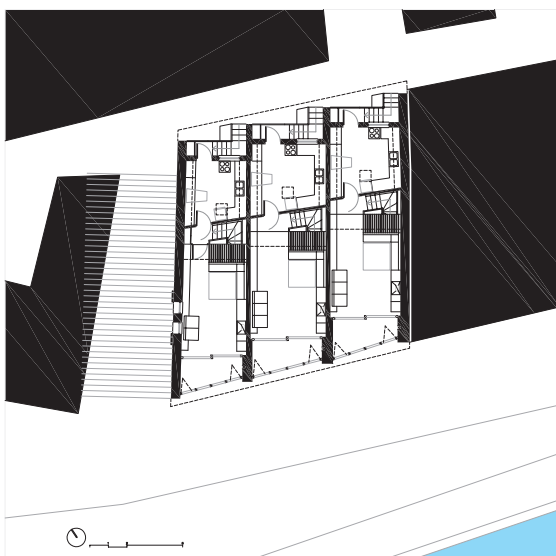
Casa Bordeaux-Groult, 1961



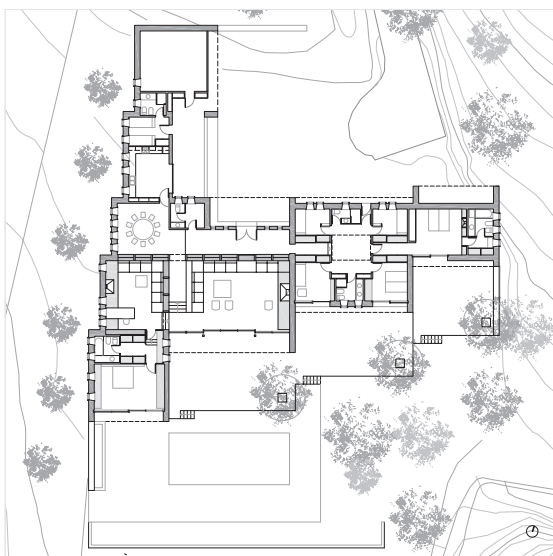
Casa Bombelli, 1961



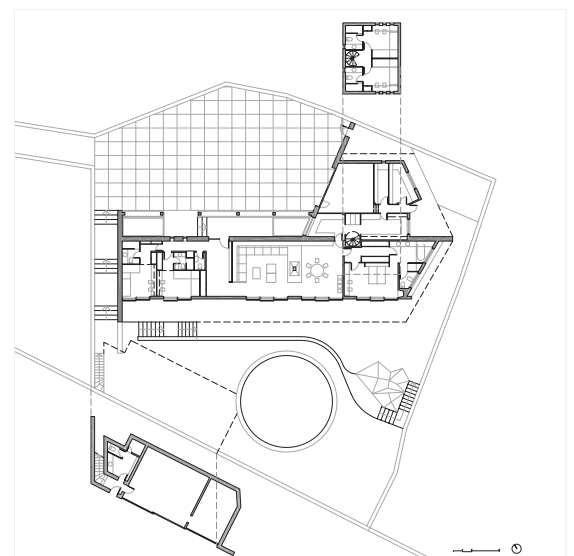
Estudi Callery, 1963



Apartaments Pianc, 1963



Casa Fasquelle, 1968



Casa Apezteguia, 1971